

ՌՈՒԲԵՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆ (ԹԱՐՈՒՄՅԱՆ)

post@tarumian.am

ՀԱՅԿ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ԹՎԱԳՐՄԱՆ ՓՈՐՁ

Հայկ Նահապետի մասին Խորենացու շնորհիվ մեզ հասած տեղեկությունները հետազոտողների մեծ մասը համարում է առասպելական¹: Սակայն Խորենացին իր գիրքը գրել է որպես պատմական ստեղծագործություն, այլ ոչ թե որպես առասպելների հավաքածու և զանազանել է առասպելական և պատմական իրադարձությունները²: Նա գտել է, որ առասպելական ոճավորմամբ իրեն հասած նյութում կարող են լինել պատմական արժեքավոր տեղեկություններ և իր այդ մոտեցումը արտահայտել է ամենայն հստակությամբ. «... սակայն եւ ի նոցանէ՝ զոր ինչ հաւաստին կարծենք, առնուլ»: Փաստորեն ելել է էվիեմերական դիրքերից ու, հավանաբար, նաև գիտակցելով, որ հնագույն ժամանակներից այլ ոճավորմամբ տեղեկություն իրեն չէր էլ հասնի: Ստորեւ կտեսնենք, որ պատմական հիմքեր կարող է ունենալ նաև Հայկի դրվագը:

Ինչպես դիպուկ նկատել է Հովհաննես Կարազյոզյանը, Հայկ անունը ինքնին ծագում է հայ ցեղանունից, որպես հայ-իկ, այն նույն կաղապարով, որով կառուցված են ցեղային պատկանելություն նշանակող հայերեն բազմաթիվ այլ բառերը, ինչպիսիք են. հնդիկ, պարսիկ, տաճիկ և այլն³: Իսկ դա նշանակում է, որ հայեր եղել են և Հայկից առաջ: Սրանից էլ հետևում է, որ մեր պատմագիտության խնդիրներից մեկը պետք է լինի՝ հնարավորին չափով, նաև նախահայկյան Հայքի պատմության վերականգնումը:

Ուստի անհրաժեշտ է թվագրել Հայկի անվան հետ կապված մեզ հայտնի իրադարձությունները: Հնարավոր է, որ դրա համար անհրաժեշտ փաստեր և որոշ տեղեկություններ կարելի է հայթայթել Խորենացու ար-

¹ Е. г. *Образы Гайка и последующих этногонических патриархов происходят от древних богов. Образы и имена их противников тоже мифические, например, соперник Гайка Бел (т.е. аккад. Bēl, семит. b'ī 'господь'), повелитель Вавилона, идентифицируется с великим вавилонским богом Бэл-Мардуком. А. Петросян, О происхождении армянского народа: проблема идентификации протоармян. http://rbedrosian.com/Classic/Petrosyan/Petrosyan_2009_ArmVest.pdf*

² Թեև այդ անվամբ աստվածներ նույնպես կարող են եղած լինել. մեկը մյուսին չի հակառուս: Օրինակ՝ Աշշուրը Ասորեստանի գերագույն աստծո անունն էր, սակայն հայտնի է, որ այդ նաև Ասորեստանի մի շարք թագավորների անվան բաղադրիչն էր:

³ Կարազեղեան Յ., 1998, 174:

քայացուցակում, ելնելով այն կանխադրությից, որ թեև այդ ցուցակը չափազանց անհամասեռ է՝ և ակնհայտորեն կազմված է առանձին հատվածներից, որոնք միայն հետագայում են միավորվել մեկ ցանկում, սակայն առանձին վերցված այդ հատվածները այնուամենայնիվ կազմված են *իրականությունը ճիշտ վերարտադրելու մղումով* և ըստ այդմ, ինչ որ մասերով կարող են համապատասխանել իրականությանը և այլ աղբյուրների որոշ տվյալներին:

Այսպես, Ուրարտուի թագավորներից մի քանիսը բավականին համոզիչ կերպով նույնացվում են⁴ Խորենացուց մեզ հայտնի հայոց թագավորների անունների հետ, իսկ նրանց արշավանքների հաջորդականությունը մոտ է Խորենացու գրքում շարադրված հայկյանների տեղաշարժերին⁵: Մասնավորապես *Արգիշտի Ա*-ը նույնացվում է *Արա Գեղեցիկի* հետ: Իսկ ուրարտական *Էրիմենան* Խորենացու երկում հավանաբար համալրել է և՛ *Պարույրի* և՛ *Արամի* կերպարները: Դրանից բացի գոյություն ունի այդ *Արամի* և Ուրարտական *Արամ(ու)* թագավորի անունների գրեթե ճշգրիտ համապատասխանությունը, որը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ դրանք նույնպես վերաբերում են նույն անվանությունը: Սակայն չեն համապատասխանում նրանց դիրքերը երկու արքայացանկերում. ըստ Խորենացու Արամը Արա Գեղեցիկի հայրն է, մինչդեռ, թեև առաջինի ենթադրյալ նախորինակ Արամուն իրոք նախորդում է Արգիշտի Ա-ին, սակայն հայրը չէ (հավանաբար նույնիսկ նախնին չէ) և թագավորել է նրա իսկական հորից՝ Մենուայից կես դար առաջ: Այնուամենայնիվ, ընդունելով, որ երկու անունների զույգերի նմանությունը *Արամ–Արամ(ու)*, *Արա Գեղեցիկ–Ար Գիշտի* ավելի ծանրակշիռ հիմք է հետագա վերլուծության համար, անտեսենք Մենուայի փոխարեն Արամ(ու)ին Արայի հայր դնելու վրիպումը⁶:

Այժմ, ելնելով *Արամ–Արամ(ու)* համապատասխանությունից, եթե Խորենացու ցուցակը *գոնե որոշ չափով* մոտ է իրականությանը, կարող ենք փորձ կատարել գտնելու Հայկի գահակալման տարիները, ընդունելով որ Արամից մինչև Հայկ թվարկված 6 սերունդներից յուրաքանչյուրի միջին

⁴ Իշխանյան Ռ., 1988, 78-79: Հակոբյան Ռ., 1992, Հմ. 5, 78-81:

⁵ Թակոբեան Ա., Հայ էթնոսի կազմաւորման ժամանակը եւ պատմա-մշակութային առանձնայատկութիւնները, <http://digilib.am/digilib/?menu=4&mainMenu=mainMenu&wa=yes#scroll>

⁶ Վրիպումը թերևս կարելի բացատրել այն հանգամանքով, որ Մենուա անվան առաջին վանկը հիշեցնում է Էրիմենա անվան (որն, ինչպես ասվեց, նույնպես առնչվում է Խորենացու Արամի հետ) երկրորդ վանկը: Կարելի է ենթադրել, որ Էրիմենա անունը բարդ բառ է, որի երկրորդ բաղադրիչը կարող էր և առանձին գործածվել՝ առանց սկզբնական վանկի, սակայն Խորենացու աղբյուրում բերված է եղել անվան ամբողջական տարբերակը, և դա էլ հենց բերել է շփոթության: Այսինքն, Մենուայի ամբողջական անունը կարող էր կազմված լինել երկու մասից (ինչպես եղել են՝ Աշուր-դան, Ադադ-նիրարի և այլն)՝ Էրի-Մենուա և դրանով նմանվել Արամ անվանը: Հիշենք, որ Խորենացու ցանկում էլ կան անուններ, որոնցում նկատելի է նույն կառուցվածքը. Արա-մանյակ, Արա-մայիս:

տևողությունը մոտ 30–33 տարի է⁷: Դա կնշանակի, որ եթե Հայկն ու Բելը պատմական դեմքեր լինեին, նրանք պետք է ապրեին մոտավորապես մ.թ.ա. ԺԱ դարի կեսերին:

Եւ ասիա ուշագրավ է, որ այդ դարի կեսերին՝ 1074–1057 թվականներին, Ասորեստանի թագավորն էր Բել («Տեր») բաղադրիչով անունը կրող *Աշուր-Բել-կալան*: Արդյո՞ք սա պատահականություն է:

Ասորեստանի արքայացանկում Բել բաղադրիչով կա երկու անձ, սակայն դրանք ապրել են շատ ավելի վաղ: Առաջինը՝ *Բել-Ուբանին*, ապրել է դիտարկվող ժամանակներից 700 տարի, իսկ երկրորդը՝ *Աշուր-Բել-նիշեշուն*՝ 400 տարի առաջ, հետևապես նրանք ոչ մի կերպ չէին կարող Հայկի ժամանակակիցը լինել, եթե ելնում ենք Խորենացու ցուցակի *ընդհանուր մասշտաբից*: Բայց ավելի կարևոր է մեկ այլ հանգամանք՝ նշված թագավորների անունների ստուգաբանությունը: *Բել-Ուբանի* ասուրերեն նշանակում է «Տերն արարիչ է», *Աշուր-Բել-նիշեշուն*, թարգմանվում է «Աշուրը տերն է իր ժողովրդի», իսկ *Աշուր-Բել-կալա*, նշանակում է «Աշուրը տերն է ամենի»⁸: Իսկ սա չափազանց հիշեցնում է Խորենացու խոսքերը Բելի աշխարհակալության մասին. «Քանզի անդ մոլեզնեալ այր իւրաքանչիւր, սուր ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով՝ ջանային տիրել ի վերայ միմեանց, ուր պատահմունք ի դէպ ելանէին Բելայ՝ բռնանալ ունել զամենայն երկիր»⁹: Թվում է, թե այս նախադասությունը պարզապես Աշուր-Բել-կալայի անվան իմաստի ընդարձակ մեկնությունն է. հնարավոր է, որ Խորենացին կամ նրա աղբյուր Մար Աբասը իրենց առաջ ունեցել են նրա անվան հունարեն թարգմանությունը, որը որպես շարադրանքի մաս են ընկալել և գեղարվեստական հավելումներով ընդարձակել. երեւոյթ, որ տեսնում ենք նաև Արգիշտի – Արա Գեղեցիկ, Ռուսա – Հրաչյա⁹ դեպքերում:

Սա լրացուցիչ հաստատում է այն, որ Ասորեստանի արքայացանկի Բելը իրոք հենց Խորենացու նկարագրած *Բելն* է:

Ասորեստանյան աղբյուրներից այդ *Բելի* կյանքի և գործունեության մասին, մասնավորապես, հայտնի է, որ նա երկարատև պատերազմներ է մղել քոչվոր արամեացիների դեմ, զորքով հասել Միջերկրական ծով, ուր մասնակցել է «ծովաձիերի» որսի, գրավել է Կարքեմիշը, ստեղծել իր երկրում կենդանիների ցուցադրություն (կենդանաբանական այգի), շինարարություն ծավալել և այլն: Իսկ մեզ համար կարևոր է այն հանգամանքը,

⁷ Այս թիվը մի քիչ ավել է, քան Ուրարտական թագավորների գահակալման միջին տևողությունը, որը կազմում է 25 տարի՝ հաշված Մարդուրի Ա-ից Մարդուրի Գ, սակայն պետք է նաև հաշվի առնել, որ Խորենացին հաճախ չի ընդգրկել իր ժամանակագրություններում աննշան գահակալներին: Նաև դրա հիմքը տալիս է հին աշխարհում սերունդների տևողության գնահատման ավանդույթը: Տե՛ս նաև **Немировский А. А.**, 2003, Vol. III, 3–18:

⁸ **Åkerman K., Radner K.**, 1998, Vol. 1, Part I, A գրքում, 171.

⁹ **Հակոբյան Ռ.**, 1992, Հմ. 5, 78–81:

որ նա *պատերազմել է նաև Ուրուատրի*¹⁰ երկրի դեմ. սա մեզ հայտնի *Ուրարտու* երկրանվան վաղ ձևերից մեկն է¹¹:

Այսպիսով, պատմական նման հեռավորությունների համար բավականին ընդունելի ճշտությամբ պարզվում է, որ հենց այն դարաշրջանում, որը *տրամաբանորեն* բխում է Խորենացու գրքից, Ասորեստանի թագավորն էր հենց *Բել* անունը կրող գահակալը: Այն, թե ինչու հենց որպես *Բել* է հիշվել նրա անունը, այլ ոչ թե որպես *Աշուր-բել-կալա*, պետք է բացատրել նրանով, որ *Աշուր* սկզբնաձևը շատ ընդհանուր էր և չէր բնութագրում հենց ա՛յս թագավորին, կամ էլ, չէր ընկալվում որպես անվան մաս, քանի որ համընկնում էր երկրի անվան և գլխավոր աստծո անվան հետ: Ասորեստանի 100-ից ավելի գահակալներից շուրջ մեկ քառորդի անունները սկսվում էին նույն այդ բառով (ևս 3 էլ պարունակում էին այն) և հավանաբար, տարբերիչ է ընկալվել անվան հենց երկրորդ մասը:

Սակայն, եթե խնդրո առարկա դրվագի գործող անձերից մեկը հիշատակվել է իր իսկական անվամբ, *մեծ հավանականությամբ* նույն կարգի պատմականություն ունեցել է *նույն աղբյուրից* հայտնի նաև երկրորդ անձը, և հիշատակվել է նույնպես իր պատմական անվամբ: Հետևապես, Հայկ Նահապետը կարող է համարվել պատմական դեմք: Ինչպես նաև իրական կարելի է համարել ժամանակագրության *ընդհանուր մասշտաբը, որից էլ էլնելով* նույնացվում է դրվագի գործող անձերից մեկը:

Սպանել է արդյոք Հայկը Աշուր-բել-կալային: Աշուր-բել-կալան *Ուրուատրի* (Հայք) է արշավել իր գահակալման հենց սկզբում, իսկ հետո կրկին արշավել է *Ուրուատրիի* դեմ երկու տարի անց և պատերազմել է, հավանաբար, Վանա լճի շրջակայքում (ինչը նույնպես համընկնում է Խորենացու հաղորդածի հետ), քանի որ ուրուատրական ցեղերը ձգտում էին ասորեստանցիներին դուրս մղել այդ տարածքներից¹²: Համենայն դեպս այդ երկրորդ արշավանքից հետո նա դեռ շուրջ 15 տարի գահակալել է, այնպես որ այդ երկրորդ արշավանքը եթե նույնիսկ անհաջող եղած լիներ իր համար՝ կործանարար չի եղել: Իհարկե, չի կարելի բացառել, որ նա ևս մի արշավանք է կատարել Հայք, որի ընթացքում և գոհվել է, թեև այդ մասին մեզ ոչինչ հայտնի չէ սեպագիր աղբյուրներից: Փաստ է միայն, որ Աշուր-բել-կալայից հետո Ասորեստանը ծայրաստիճան թուլացել է, և նա փաստորեն, այսպես կոչված Միջին Ասորեստանյան թագավորության վերջին քիչ թե շատ հզոր թագավորն էր: Նրա մահից հետո՝ մ.թ.ա. 1056-ից սկսած, Ասորեստանի համար խառը տարիներ էին: Այդ ժամանակաշրջանից մեզ գրեթե ոչինչ չի հասել՝ մինչև մ.թ.ա. 911 թվականը, երբ գահ բարձրացավ Ադադ-նիրարի Բ-ը, որից հետո թագավորությունն ընդունված է անվանել Նոր Ասորեստանյան: Այնպես որ Խորենացու աղբյուր

¹⁰ Grayson A. K., 1976.

¹¹ Burney C., 2004, 215:

¹² Садаев Д. Ч., 1979, 69. Дьяконов И. М., 1951, № 2, 282:

պատմիչների համար, ովքեր նկարագրել են այդ դեպքերը շուրջ վեց դար հետո, իրողությունը կարող էր պատկերացվել որպես պատերազմ հյուսիսային երկրի՝ Ուրուստրիի դեմ, որից հետո Ասորեստանը գրեթե կործանվում է՝ թագավորը մահանում է:

Այժմ, «քանզի ոչ է պատմություն ճշմարիտ առանց ժամանակագրության», սկզբունքով փորձենք կազմել ժամանակագրական աղյուսակ: Ստորեւ ներկայացված աղյուսակում ներառված են նաեւ Ուրարտական դարաշրջանի ավարտական տարիների ժամանակագրական վերականգնումները¹³: Թավով տրված են ճշտված տարեթվերը, շեղով՝ գահակալների նույնացումները: Ալիքով (~) նշված են պայմանական տարեթվերը: Որպես Հայկի առաջին տարեթիվը՝ 1073-ը պայմանականորեն ընտրված է Աշուր-բեկ-կալայի գահակալման հաջորդ տարին:

Մեպագրեր			Խորենացի	Ասորեստան	
	1073 — 1020	~53	Հայկ	Աշուր-Բեկ-կալա	1074 — 1057
				Էրիբա-Ադադ Բ	1057 — 1055
				Շամշի-Ադադ Դ	1055 — 1050
	1020 — 990	~30	Արամայակ	Աշուր-նաժիր-ապլի Ա	1050 — 1032
				Շուլմանու-աշարեդու Բ	1031 — 1020
	990 — 960	~30	Արամայիս	Աշուր-նինարի Դ	1020 — 1016
				Աշուր-բաբի Բ	1016 — 973
				Աշուր-բեշ-իշի Բ	973 — 967
	960 — 930	~30	Ամասիա	Թուկուտի-ապիլ-էշառա Բ (Թվատպալասար Բ)	967 — 935
	930 — 900	~30	Գեղամ	Աշուր-դան Բ	934 — 912
				Ադադ-նիրարի Բ	911 — 891
	900 — 859	~41	Հարմա	Թուկուտի-Նիւրտա Բ	891 — 883
				Աշուր-նաժիր-ապլի Բ	883 — 859
Արամու	859 — 844	25	Արամ	Շուլմանու-աշարեդու Գ (Սալմանասար Գ)	858 — 824
Սարդուրի Ա	844 — 828	22		Շամշի-Ադադ Ե	823 — 811
Իշպուինի	828 — 810	18		Ադադ-նիրարի Գ	810 — 783
Մենուա	810 — 786	24		Շամուրամաթ, փոխիշխանուհի	810 — 805
Արգիշտի Ա	786 — 764	22	Արա Գեղեցիկ	Շուլմանու-աշարեդու Դ	783 — 772
				Աշուր-դան Գ	772 — 755
Սարդուրի Բ	764 — 735	29		Աշուր-նիրարի Ե	754 — 745
Ռուսա Ա	735 — 714	21		Թուկուտի-ապիլ-էշառա Գ (Թվատպալասար Գ)	744 — 727
				Շուլմանու-աշարեդու Ե	727 — 722
Արգիշտի Բ	714 — 685	29	Արա Արայան	Շարու-կին Բ (Սարգոն Բ)	722 — 705

¹³ Հակոբյան Ռ, 1992, Հմ. 5, 78–81:

ՀԱՅԿ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ԹՎԱԳՐՄԱՆ ՓՈՐՁ

Ռուսա Բ	685 — 639	46		Սին-ախե-էրիբա (Սենեքերիմ)	705 — 681
Սարգուրի Գ	639 — 625	14		Աշուր-ախա-իդին (Ասարխադոն)	681 — 669
Սարգուրի Դ	625 — 620	5		Աշուր-բան-ապլի (Աշուրբանիպալ)	669 — ~ 627
	625 — 612	(13)		Աշուր-էտիլ-իլանի	627 — ~ 623
Էրիմենա	620 — 605	15	Պարույր	Սին-շումու-լիշիր	623
	612 — 597	(15)		Սին-շար-իշկուն	623 — ~ 612
Ռուսա Գ	605 — 595	10	Հրայրա	Աշուր-ուբալիտ Բ ~	612 — ~ 609
	597 — 561	(36)		Մարաստան	
Ռուսա Դ	595 — 585	10	Երվանդ Սակավակյաց	Կիակսարես	625 — 585
	561 — 560	(1)		Աժդահակ	585 — 550
	560 — 535	25	Տիգրան Երվանդյան	Պարսկաստան	
				Կյուրոս Բ Մեծ	559 — 530

Այսպիսով, Հայկ նահապետի տարիները հաջողվում է իմանալ այս դարաշրջանի համար ընդունելի ճշտությամբ: Բերված աղյուսակը մի փորձ է ցույց տալու, որ առկա փաստերից բխում է ներքուստ հետևողական ժամանակագրություն:

Շարունակենք վերլուծությունը: Պատմագիտության մեջ այսօր համարվում է, որ մինչև Արամու ուրարտական միասնական պետություն չկար, այլ կային միայն ցեղային միություններ: Սակայն, պետք է նկատել, որ նման եզրակացությանը հանգում են ոչ թե որոշակի փաստերի վրա, այլ հակառակը՝ սեպագիր տեղեկությունների բացակայությունից ելնելով: Այլ տեղեկությունների բացակայության դեպքում նման եզրահանգումը կարելի էր լիովին ընդունելի համարել: Բայց վերոբերյալ դատողություններից կարելի է և այլ ենթադրույթ առաջարկել. այն է, որ միասնական պետությունը կազմավորվել է ոչ թե Արամուի օրոք, այլ նրանից մոտ երկու դար առաջ: Եւ իրոք, ըստ սեպագիր նյութերի, Արամուն ներկայանում է որպես ինչ-որ հարստության վերջին ներկայացուցիչը¹⁴, քանի որ հաջորդ հայտնի թագավոր Սարգուրի Ա-ը նրա որդին չէ, այլ ոմն Լուտիպրիի, որի մասին մենք ոչինչ չգիտենք: Հազիվ թե Արամուն իր հարստության միակ ներկայացուցիչը լիներ: Ավելի հավանական է, որ նրանից առաջ գահակալների մի ամբողջ հարստություն է եղել, որի հիմնադիրը կարող էր լինել հենց Հայկը:

Երբ մեզ արդեն հայտնի են Հայկի գահակալման մոտավոր տարիները, առաջ են գալիս *նախահայկյան* Հայքի հետ կապված խնդիրները: Եւ ամենակարևորը. եղե՞լ է արդյոք Հայկից առաջ հայկական միասնական պետություն: Հավանաբար՝ ոչ. իզուր չէ, որ Հայկը ընկալվել է ազգի հիմնադիր: Սակայն եթե չի եղել միասնական պետություն, դեռևս չի նշանա-

¹⁴ Պետք է նկատել, որ Խորենացու արքայացանկի Արամը նույնպես հատուկ դիրք ունի. նրանով ավարտվում է հայոց նահապետների ցուցակը. «... *ասացեալ ազգաբանութիւնդ հաւաստի է, երեցունց ցեղիցն մետասան գոյով ցԱբրահամ եւ ցՆինոս եւ ցմերն Արամ*»:

կում, թե տարածաշրջանում չի եղել հայկական պետականություն: Թերևս եղել է այն փոքր իշխանությունների տեսքով, որոնց մասին հաղորդում են այդ ժամանակաշրջանի գրավոր աղբյուրները, և որոնք համադաշնություն էին կազմում՝ ընդհանուր թշնամիներին դիմակայելու համար:

Դրանցից առավել խոշորների կամ դրանց համադաշնությունների դեկլարանտները կարող էին այնքան երևելի գտնվել, որ իրենց մասին տեղեկությունները կպահպանվեին: Իսկ, քանի որ Հայկը, հավանաբար, լինելով առավել անվանի և ծանրակշիռ առաջնորդը, ընկալվել է, որպես ազգի հիմնադիր, բոլոր մնացածը արքայացանկում պիտի որ հայտնվեին Հայկից հետո՝ նույնիսկ եթե ապրած լինեին Հայկից առաջ: Այդպիսի դեմքերից կարող է լինել *Ջարմայրը*¹⁵, որը հաստատապես ավելի վաղ շրջանի անձ է, քանի որ Խորենացին նրան հստակորեն կապում է Տրոյական պատերազմի ժամանակների, այսինքն մոտավորապես մ.թ.ա. ԺԲ դարի առաջին կեսի հետ¹⁶, որն այսպիսով Հայկի դարաշրջանից վաղ է ավելի քան մեկ դարով՝ և համապատասխանում է ուշ Խեթական դարաշրջանին:

Այդ ժամանակաշրջանում մեզ հայտնի է Հայասա պետական միությունը, որի անունը մեծ հավանականությամբ կարող է կապված լինել «հայ» անվան հետ¹⁷: Հայասայի *մեզ հայտնի* թագավորներից վերջինը Աննիասը ապրել է մ.թ.ա. 1340–1310 թվականներին, և մենք չենք կարող Ջարմայրին համեմատել նրանցից որևէ մեկի հետ:

Եւս մի այդպիսի անուն է, օրինակ, Ջարմայրին նախորդած *Կարը*, որը նման է Հայասայի թագավոր *Կարանիսի* անվանը, թեև պետք է հիշել, որ այդ անվան ընթերցման հարցում կասկածներ կան¹⁸:

Այսպիսով, առաջարկված ենթադրության շրջանակներում հաջողվում է ոչ միայն թվագրել Հայկ Նահապետի դարաշրջանը, այլևս որոշ դրվագներ նկատել նաև նախահայկյան Հայքի պատմությունից:

¹⁵ Նեմիրովսկին անվավեր է համարում Ջարմայրի հատվածը, քանի որ նրա անունը կապվում է Կոտեսիսի գրքերից հայտնի Տեւտամոսի հետ, իսկ Կոտեսիսին, սովորաբար, անվտանգության աղբյուր են համարում: Սակայն անկախ նրանից, թե որքան արժանահավատ են Կոտեսիսի գրվածքները, պետք է նկատել, որ Ջարմայրը դրանցում չի հիշատակվում: Տրամաբանական է ենթադրել, որ այդ անձը և նրա՝ Տրոյական պատերազմին մասնակից լինելը Խորենացուն կամ Մար Աբասին հայտնի է եղել այլ աղբյուրներից:

¹⁶ **Немировский А. А.**, 2003, Vol. III, 3–18. **Baikouzis C., Magnasco M. O.**, www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.0803317105

¹⁷ **Մարտիրոսյան Հրաչ**, 2013, 5, http://armscoop.com/wp-content/uploads/2013/08/00E_DAS_kiraknorya_11.08.13.pdf

¹⁸ **Дьяконов И. М.**, 1968, 213.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

- Իշխանյան Ռ.**, – 1988, Հայ ժողովրդի ծագման ու հնագույն պատմության հարցեր, 1988:
- Կարազեղեան Յ.**, – 1998, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբյուրներում. Սեպագիր տեղանուններ, Հ. 1, Գիրք1, Ե., 1998:
- Հակոբյան Ռ.**, – 1992, Հրաչյա, որդի Արամի, «Գարուն», Հ# 5, Ե., 1992:
- Յակոբեան Ա.**, Հայ էթնոսի կազմաւորման ժամանակը եւ պատմա-մշակութային առանձնայատկութիւնները,
<http://digilib.am/digilib/?menu=&wrk=1575&wrpg=0&aupg=0>
- Մարտիրոսյան Հրաչ**, – 2013, Հայոց լեզվի պատմություն (կիրականորա անցանց դասընթաց), 2013, էջ 5,
http://armscoop.com/wp-content/uploads/2013/08/00E_DAS_kiraknorya_11.08.13.pdf
- Дьяконов И. М.**, – 1951, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, Вестник древней истории. 1951. № 2:
- Дьяконов И. М.**, – 1968, Предыстория армянского народа, Е., 1968.
- Немировский А. А.**, – 2003, Датировка Троянской войны в античной традиции: к легендарной хронологии «героического века» Эллады, «Studia historica». Volume III. Москва, 2003.
- Садаев Д. Ч.**, – 1979, История древней Ассирии, Москва, 1979.
- А. Петросян**, О происхождении армянского народа: проблема идентификации протоармян.
http://rbedrosian.com/Classic/Petrosyan/Petrosyan_2009_ArmVest.pdf
- Åkerman K.**, – 1998, *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*, 1998, Volume 1, Part I: A գրքում:
- Baikouzis C., Magnasco M. O.**, Is an eclipse described in the Odyssey? www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.0803317105
- Burney C.**, – 2004, Historical of the Hittites, 2004.
- Grayson A. K.**, – 1976. Assyrian Royal Inscriptions II. Wiesbaden: Harrassowitz

РУБЕН АКОПЯН (ТАРУМЯН)

post@tarumian.am

ПОПЫТКА ДАТИРОВКИ ЭПОХИ РОДОНАЧАЛЬНИКА АРМЯН НАЙКА

РЕЗЮМЕ

В арменоведении распространено мнение, что родоначальники армян hАйк, Арам, Ара Прекрасный и другие, а также противник hАйка – Бел, о которых повествуется в Истории Армении Мовсеса Хоренаци, являются мифическими персонажами. Однако отдельными исследователями были предложены идентификации некоторых из этих персонажей с реальными историческими лицами, известными из клинописных источников. В частности, были попытки идентифицировать Арама с урартским Араму, Ара Прекрасного – с Аргишти I. Если такая идентификация верна, то при соблюдении общего хронологического масштаба изложения Хоренаци, родоначальник армян hАйк, будь он историческим персонажем, должен был бы жить в XI в. до н. э. Следовательно в том же веке должен был бы жить и реальный противник hАйка – Бел. В числе правителей Ассирии в XI в. до н. э. действительно был царь, притом единственный, в составе имени которого такой элемент был – Ашшур-Бел-Кала. Интересен также тот факт, что в описании деяний царя Бела у Хоренаци есть пассаж о том, что ему «выпала в то время удача *завладеть всей землей*», что по смыслу совпадает со значением этого ассирийского имени «*Ашшур господин всего*». Таким образом можно предположить, что этот пассаж не что иное, как развёрнутое изложение перевода его имени, и что мы имеем дело не со случайным совпадением, и в книге Хоренаци речь идёт именно об этом царе. Но если Бел является реальной исторической личностью, то естественно полагать, что реальной исторической личностью был и hАйк.

RUBEN AKOPYAN (TARUMYAN)

post@tarumian.am

ATTEMPTS AT DATING THE ERA OF HAYK (HAIK), THE ANCESTOR OF THE ARMENIANS

SUMMARY

In the Armenian Studies it is widely believed that the ancestors of the Armenians Hayk, Aram, Ara the Beautiful, and others, as well as the adversary of Hayk – Bel, which is narrated in the History of Armenia by Movses Khorenatsi, are mythical characters. However, some researchers have proposed the identification of some of these characters with real historical persons known from cuneiform sources. In particular, there have been attempts to identify Aram with the Urartian Aramu, Ara the Beautiful – with Argishti I. If these identifications are correct, subject to the overall presentation of the chronological scale of Khorenatsi, Armenian Hayk originator, whether a historical figure, would have to live in the XI century BC. Hence, the real adversary of Hike would have to live in the same century as well. Among the rulers of Assyria in the XI century BC really there was a king with Bel as part of his name – Ashur-Bel-Kala. It is also interesting that in the description of the acts of the king Bel at Khorenatsi, there is passage about the fact that he "fell while luck to take over all the land" though the value of the name "Ashur is lord of all." Thus we can assume that this passage is nothing more than a detailed presentation of the translation of his name, and that we are not dealing with a coincidence, and in the Khorenatsi book are talking about this king. But if Bel is a real historical figure, the historical figure was Hayk too.